

ΠΕΡΙ ΚΑΝΤΙΣΜΟΥ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ Α΄.

Εδόξαζεν ὁ Τακίτος ὅτι οἱ πρῶτοι τῆς Γερμανίας οἰκήτορες ἦσαν τῶντι αὐτόχθονες, διότι οὐδεὶς, λέγει, δύναται νὰ ἐννοήσῃ πῶς ἄλλοι τῆς Ἰταλίας, τῆς Ἀσίας, ἢ τῆς Ἀφρικῆς ὑπήγον νὰ κατοικήσωσι τὴν ἄμορφον καὶ τραχεῖαν καὶ μελαγχολικὴν ἐκείνην χώραν *informem terris, asperam caelo, tristem cultu aspectu- que*. Ἄλλ' ἐὰν ὑπὸ τὴν φυσικὴν ἐποψίν βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας, ὅτι ἡ Γερμανία εἶναι ὁ ἀφιλόξενος καὶ ἄγριος ἐκεῖνος τόπος, τὸν ὁποῖον ὁ μέγας ἱστορικὸς ἐπεχείρησε νὰ περιγράψῃ εἰς τὸ ἀθάνατον πόνημά του, εἶναι ὅμως ἀληθές ὅτι καὶ τὴν σήμερον, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας ὀλίγους ἔχει, οὕτως εἰπεῖν, τοὺς μετοικοῦντας καὶ κατὰ τοῦτο, ἴσως καὶ τώρα δυνάμεθα μετὰ τοῦ Τακίτου νὰ εἰπώμεν οὐ τυγχὸς εἰς αὐτὴν ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου κόσμου ὁ κατάπλους, *raris ab orbe nostro navibus aditur* (*De mor. et pop. Germ.*) Ἐκ τούτου προέρχεται ὅτι πολὺ περισσότερα εἶναι τὰ ὅσα λέγονται τῶν ὅσα πραγματικῶς γνωρίζονται περὶ αὐτῆς. Ἐπαινέται δὲ καὶ κατήγοροι λαλοῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐξ ἀλλοτρίων πληροφοριῶν καὶ τρόπον τινὰ διὰ τινος προκατειλημμένης καὶ μὴ δικαιολογημένης ἀντιπαθείας ἢ συμπαθείας μᾶλλον ἢ ἐξ ἰδίας γνώσεως καὶ πεφωτισμένης γνώμης. Ὅθεν ἀξιόμισθον ἔργον νομίζεται παρὰ πάντων ἐὰν οἱ εὐτυχήσαντες ν' ἀντλήσωσιν ἀπ' εὐθείας ἐκ τῶν πηγῶν τῆς Γερμανικῆς σοφίας, ἐκθέσωσι καὶ ἐρμηνεύσωσι τὰς ἐπιστημονικὰς καὶ γραμματολογικὰς διδασκαλίας, ὅσαι ἀπὸ δύο περίπτου αἰώνων ἀνθοῦσιν εἰς ἐκείνην τὴν χώραν καὶ τὴν συνιστῶσιν, ὅτι καὶ ἂν λέγωσι, τὸ κλασικὸν ἔδαφος τῆς πολυμαθείας καὶ τῆς φιλοσοφίας.

Ἀφιερῶθεις ἀπὸ τινων ἐτῶν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς φιλοσοφικὰς μελέτας, φυσικῶ τῷ λόγῳ παρεκινήθηεν νὰ λάβω γνώσιν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν συστημάτων, ὅσα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος

αἰῶνος καὶ μέχρι τῆς σήμερον μὲ διαφόρους περιπετείαις καὶ τύχαις συζητοῦνται ἐν Γερμανίᾳ, καὶ ἐνόμισα ὅτι δὲν θέλετε δυσκαρτεστηθῆ, Κύριοι, ἐὰν κηθυποβάλω εἰς ὑμᾶς τὸ ἐξαγόμενον, οἰονδήποτε ἦναι, τῶν ἐρευνῶν μου. Τοῦτο δὲ ποιῶ ὄχι πρὸς ὠφέλειαν τῆς ἐπιστήμης, ἣτις ὀλίγον δύναται νὰ ὠφεληθῆ ἐκ τῶν ἔργων μου, ἀλλ' ἵνα παροτρύνω ἄλλους ἐμοῦ ἀξιοτέρους ὅπως ἐξακολουθήσωσι καὶ συμπληρώσωσι τὴν προκειμένην μελέτην, τὴν ὁποίαν, μὲ ὅλον τὸ ἐν ἐμοὶ ἀνεπάρκες τοῦ χρόνου, τῆς ἱκανότητος καὶ τῶν μέσων, ἀνέλαβον ἐπ' ἐλπίδι ὅτι οἱ συνομίληχαι καὶ ὁμοθετεῖς θέλουσιν ἴσως προθυμοποιηθῆ νὰ συμπεθέξωσι καὶ ὧν ἀπαιτεῖ ἐπιπόνων προσπαθειῶν καὶ τοῦ γενναίως ἀνταμείβοντος αὐτὰς ὠφελήματος.

Ἡ φιλοσοφικὴ ἀνάπτυξις, ἣτις ἀναφαίνεται ἐν Γερμανίᾳ ἀπὸ Καντίου μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, καὶ εἶναι μία τῶν ἐνδοξοτέρων φάσεων ἐκ τῶν ὅσας μᾶς παρουσιάζει ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀποτελεῖ, οὕτως εἰπεῖν, τέλειον φιλοσοφικὸν κύκλον. Ἡ κριτικὴ, ὁ ὑποκειμενικὸς ἰδανισμὸς καὶ ὁ ἀπόλυτος εἶναι τρεῖς σημεῖα διὰ τῶν ὁποίων ἡ νέα Γερμανικὴ φιλοσοφία, ὁρμηθεῖσα ἀπὸ τοῦ σκεπτικοῦ ἰδανισμοῦ τοῦ θεμελιωτοῦ τῆς, ἐβῆσεν εἰς τὸν πανθεισμὸν τῶν τελευταίων παραστατῶν τῆς, ἵνα κατὰ πάσαν πιθανότητα ἐπιστρέψῃ εἰς αὐτὸν τὸν ὅρον ἀφ' οὗ ὠρμήθη. Καὶ ἐνταῦθα συγχωρήσατέ μοι νὰ ἐπαναλάβω, πρὸς περισσύτεραν φώτισιν καὶ ἐπιβεβαίωσιν τῶν ὅσα κατὰ τὸ παρὸν ἀρκοῦμαι μόνον νὰ ἀναγγείλω, τὴν φράσιν δι' ἧς πρὸ τινῶν ἐτῶν ὁ κ.Κ. Ῥεμυσάτης, ἐν τινι πρὸς τὴν ἐν Γαλλίᾳ Ἀκαδημίᾳ τῶν ἠθικοπολιτικῶν ἐπιστημῶν ἀναφορᾷ του, διετύπωνε μετὰ θαυμαστῆς σαφηνείας καὶ συντομίας τὴν πορείαν τῆς καθ' ἡμᾶς Γερμανικῆς φιλοσοφίας. «Ἡ ἰδέα ἐγγυᾶται μόνον ἑαυτήν, εἶπεν ὁ Κάντιος· ἐπρόσθεσεν ὁ Φίχτης, μόνη ἡ ἰδέα ἐγγυᾶται τὸ ὄν εἶναι ἀνάπτυξις τῆς ἰδέας, ὑπέλαθεν ὁ Σχελλίγγος· ἀρα ἡ ἰδέα εἶναι τὸ ὄν, ἐσυμπέραναν ὁ Ἐγγελος· καὶ ἰδοὺ πῶς σκεπτικὸς τις ἰδανισμὸς ἀνεπέρασεν ὑπὸ τὰ ὄμματά μας τὸν πανθεισμὸν τοῦ Σπινόζα» (Πρακτ. τῆς Ἀκαδ. Μαΐου 1845.)

Ὁ Κάντιος, ὁ Φίχτης, ὁ Σχελλίγγος καὶ ὁ Ἐγγελος εἶναι λοιπὸν οἱ τέσσαρες ἀντιπρόσωποι τῆς νέας Γερμανικῆς φιλοσοφίας, οἵτινες ἔφερον εἰς φῶς τέσσαρα μεγάλα συστήματα, τὰ ὅποια διήγειρον ἀπειρον πλῆθος ὀπιδῶν καὶ ἀντιπάλων, δοξασιῶν ἄλλων συμφώνων καὶ ἄλλων ἐναντίων μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς τὰς διδασκαλίαις των, καὶ ἔδωκαν εἰδικὴν καὶ γαρκκτηριστικὴν τιμὰν ὡθησάμενοι εἰς τὰς φυσικὰς καὶ θεολογικὰς καὶ νομικὰς καὶ ἱστορικὰς μελετάς· διότι εἰς τὴν ἐμβριθεὴ καὶ θεωρητικὴν ἐκείνην χώραν ἡ ἐξαγωγή τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν προάγεται μέχρι τῶν ἐσχάτων ἀσθεῖς ὁρίων, καὶ

ἐπομένως πᾶν φιλοσοφικὸν σύστημα παράγει ὅλας τὰς νομικὰς καὶ φυσικὰς καὶ θεολογικὰς αὐτοῦ συνεπείας· τέσσαρα μεγάλαι συστήματα, ὧν ἡ διαδοχικὴ ἀνάπτυξις, ἡ ἀμοιβαία συγγένεια ἀφ' ἑνὸς, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ διαφορά καὶ ἡ ἐναντιότης καὶ αἱ ἐκ τούτου πηγάζουσαι συγκρούσεις ἀποτελοῦσι τὸ διδασκτικώτερον καὶ θελκτικώτερον θέαμα ἀφ' ὅσα δύνανται νὰ ἐλκύσωσι τὸ ὄμμα τοῦ φιλοσοφικῶς παρατηροῦντος τὰς περιπετείας καὶ τὰς φάσεις τῆς νοητικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτύξεως.

Ἡ χρονολογικὴ τάξις, καθ' ἣν ἀνεφάνησαν, εἶναι λοιπὸν ταῦτο-χρόνως καὶ τάξις λογικῆς γενέσεως καὶ παραγωγῆς· διότι ἐὰν ὁ Κάντιος παρήγαγε τὸν Φίχτην, ἐκ τούτου προῆλθεν ὁ Σιχαλίγγος, καὶ αὗτος ἀναμφιβόλως ἐπέπνευσε τὸ μεγαλοφυὲς πνεῦμα τοῦ Ἐγγέλου εἰς τὸν ἐπιζῆ. Ὅστις λοιπὸν θέλει νὰ λάβῃ πληροφορίας περὶ τῆς λαμπρᾶς ταύτης περιόδου τῆς τῶν νεωτέρων φιλοσοφίας, δὲν ἔχει ἐλευθέραν τὴν ἐκλογὴν, καθότι ἡ τάξις τῶν ἐρευνῶν του προχαράττειται τρόπον τινὰ ὑπ' αὐτῆς τῆς τάξεως, καθ' ἣν τὰ συστήματα ταῦτα παρήχθησαν καὶ παρουσιάσθησαν εἰς τὸν κόσμον. Ἀναγκαζόμενος ὅθεν νὰ τηρήσω τὴν τάξιν ταύτην, ὤφειλον νὰ ἀρχίσω ἀπὸ τοῦ Καντίου.

Ἄλλ' ἐπειδὴ εἶναι ἀναμφίβολον ὅτι πᾶσα φιλοσοφία, ὅσῳ πρωτότυπος καὶ ἂν ᾖ, οὐδέποτε δύναται νὰ ἀπελευθερωθῇ ὀλοτελῶς ἀπὸ τοῦς ὅρους τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου, ἐν οἷς γεννᾶται, καὶ ἐπομένως ὄχι μόνον μετέχει πάντοτε κατὰ τι ἐκείνης ἣτις αὐτῆς προηγῆθη, ἀλλὰ προσέτι ὑπομένει τὴν ἐπιβρῶν καὶ τῆς νοητικῆς καταστάσεως τοῦ ἔθνους ἐν ᾧ ἀναφίνεται, οὕτω πρὸς διαφώτισιν τῶν σχέσεων τούτων εἶναι ἴσως ἀνάγκη νὰ σᾶς ἐνθυμίσω διὰ βραχείων καὶ τὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὔρεν ὁ Κάντιος τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἐποχῆς του, καὶ ποία ἦτο ἡ νοητικὴ τῆς Γερμανίας κατάστασις, ὅτε ὁ μέγας αὗτος νοῦς ἀφιεροῦτο εἰς τὴν μελέτην τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης.

Ἐν ᾧ πρώτῳ τούτῳ δοκιμίῳ θέλω ἔχει λοιπὸν τὴν τιμὴν νὰ σᾶς καθυποβάλω·

α'). βιογραφικὴν περίληψιν τοῦ ἡμετέρου φιλοσόφου
 β'). συνοπτικὴν εἰκόνα τῆς ἐπὶ Καντίου νοητικῆς καταστάσεως τῆς Γερμανίας καὶ τῆς τότε καταστάσεως τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας·

γ'). ἐκθεσιν, ὅσον δυναθῶ, σύντομον, σαφὴ καὶ πλήρη τοῦ πρώτου μέρους τῆς διδασκαλίας του, δηλ. τῆς Αἰσθητικῆς του.

Ὁ Κάντιος ἔσχε κοινόν μετ' ἄλλους τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ νέου κόσμου φιλοσόφους τὸ ἔσθημον τῶν γενεθλίων. Ἐγεννήθη ἐν Κοινοσβέργῃ τῇ 22 Ἀπριλίου τοῦ 1724 ἐκ πτωχοτάτων γονέων διότι ὁ μὲν πατήρ του, Σκόττος τὸ γένος, ἦτο σαγματοποιός, ἡ δὲ μήτηρ ἦτο καὶ αὐτὴ γένους ἀσθήμου· ἀλλὰ διεκρίνοντο ὁ μὲν δι' αὐστηράν τινα παρρησίαν, ἡ δὲ κατὰ τὸ ζῶηρόν καὶ βαθύ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Καὶ ἐκ μὲν τοῦ πατρὸς φαίνεται ὁ Κάντιος μεταλαβὼν τὸν σφοδρὸν αὐτοῦ ἔρωτα τῆς ἀληθείας, ἐκ δὲ τῆς μητρὸς τὴν ἐξαιρέτην ἐκείνην συναίσθησίν τοῦ καθήκοντος, ἡ ὁποία τόσῃν ἔλαθεν ἐπιρροήν ἐπὶ τοῦ βίου του καὶ ἐπὶ τῆς διδασκαλίας του. Μείνας ὀρφανὸς πατρός ἐν ἡλικίᾳ 13 ἐτῶν εἰσῆλθε, μετὴν βοήθειαν θείου τινός, εἰς τὸ Φρειδεरिकιανὸν γυμνάσιον, ὅπου συμπληρώσας τὰς προπαρασκευαστικὰς μελέτας, ἔδωκε δείγματα πνεύματος φιλομαθοῦς, θαυμαστῆς μνήμης, καὶ μεγάλης λεπτότητος καὶ ἐμβριθείας εἰς τὴν παρατήρησιν. Φθάσας εἰς τὰ 16 ἔτη, ἀνέλαβε τὰς Ἀκαδημαϊκὰς σπουδὰς, καὶ ἠκολούθησε συγχρόνως τὰς σειρὰς τῆς λογικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν. Μετὰ 22 ἔτη, δηλαδή μόλις 22 ἐτῶν, ἐδημοσίευσεν ὡς πρῶτον δοκίμιον τῆς εἰς τὰ μαθήματα ταῦτα ἐπιδόσεώς του, διατριβὴν περὶ τῶν ζωτικῶν δυνάμεων, ἐν ᾗ διοράται ἤδη ἡ ἀνεξαρτησία καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς διανοίας του. Μακρὰν τοῦ γὰ πτοηθῆ ἀπὸ τὰς τότε ἐπικρατούσας διδασκαλίας, ἐπροσπάθησεν μετ' πρωτοτύπου θεωρίας γὰ συμβιβάσῃ τὸν Λεϊβνίτιον μετ' τὸν Καρτέσιον, ἀλλὰ στενοχωρούμενος ἀπὸ ἀνυπερβλήτους ἀνάγκας, ἔπαυσε τοῦ γὰ συγγράφῃ, καὶ μὴ θέλων γὰ ἦναι πλέον εἰς βάρος τοῦ θείου, εἰσῆλθε καθὼ παιδαγωγὸς πρῶτον εἰς τὴν οἰκογένειαν ἑφημερίου τινός τῆς ἐξοχῆς, καὶ ἔπειτα εἰς τινὰς τῶν ἐκεῖσε εὐπατριδῶν οἰκίας, ὅπου ἔλαθεν εὐκαιρίαν γὰ κάμῃ πολλάς περὶ ἀγωγῆς τῶν παιδῶν παρατηρήσεις, αἵτινες τῷ ἐχρησίμευσαν ὕστερον εἰς τὴν σύνταξιν τῆς παιδαγωγικῆς του. Μετελθὼν δέκα ἔτη τὸ παιδαγωγικὸν ἐπάγγελμα, ἐζήτησε καὶ ἀπέλαθεν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς πατρίδος του τὸν βαθμὸν ἰδιωτικοῦ διδάκτορος, ἢ ὑφηγητοῦ, ἀφ' οὗ μετ' λαμπρὰν ἐπιτυχίαν ὑπεστήριξε φιλοσοφικὴν θέσιν δημοσιευθεῖσαν μόνον μετὰ τὸν θάνατόν του. Ἐδίδαξεν ἔκτοτε μέχρι τέλους ζωῆς του, παραδίδων τὴν φυσικὴν, τὰ μαθηματικὰ καὶ διαφόρους κλάδους τῆς φιλοσοφίας μετ' ἀπειρὸν συρροήν μαθητῶν καὶ ἀκροατῶν. Τὸ μέγα μνημονικὸν του καὶ ἡ παράδοξος πολυμάθειά του συνίστων τὰ μα-

θήματά του λίαν ἐνδιαφέροντα, ἔχεινο πρὸ πάντων τῆς φυσικῆς γεωγραφίας. Χωρὶς νὰ ἦναι εὐγλωττος καὶ μὲ ὅλην τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ὄργανου του, ἐκურτίευσεν τὴν προσοχὴν τῶν ἀκροατῶν του μὲ τὴν ἀκρίβειαν καὶ ζωηρότητα τοῦ ὅφους του καὶ διεγείρων μᾶλλον νέας ιδέας εἰς τὸ πνεῦμα τῶν ἢ κοινοποιῶν τὰς ιδιαιτέρας του. Μετὰ ὀλίγων ἐτῶν προέδωκεν ἐδημοσίευσεν ἀνώνυμον τὴν Καθολικὴν φυσικὴν ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τοῦ οὐρανοῦ, ἐν ᾗ ἐκθέτει τὰς δοξασίας του περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς μηχανικῆς συστάσεως του παντός κατὰ τὰς Νευτωνικὰς ἀρχάς. Εἰς τὸ σύγγραμμά τοῦτο, δυνάμει μόνον τῶν γόμων τοῦ ὑπολογισμοῦ καὶ τῆς προσοδευτικῆς ἀποκεντρότητος τῶν πλανητῶν, δίσχυρίσθη ὅτι ἐπέκεινα τοῦ Κρόνου ἔπρεπε νὰ ὑπάρχωσι καὶ ἄλλα οὐράνια σώματα, ὅπερ ἐπαληθεύθη καὶ ἐπεβεβαιώθη διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ Οὐρανοῦ ἐπιφανέντος μετὰ 26 ἔτη εἰς τὸ ἐταστικὸν τηλεσκοπεῖον τοῦ Ἑρσχέλου. Ἐνόησεν ὁ Καντίος ὅτι οἱ κομήται ἄλλο δὲν εἶναι εἰμὴ πολὺ ἀπόκεντροι πλανῆται, καὶ παρατηρήσας ὅτι καὶ τούτων ἡ ἀποκεντρότης ἦτο κατ' ἀναλογία τῆς ἀπὸ τοῦ ἡλίου ἀποστάσεώς των, δὲν ἐδίστασε νὰ συλλάβῃ ἐν μόνον σύστημα οὐρανίων σωμάτων ἀπὸ τοῦ Ἑρμοῦ, τοῦ ἥττον ἀποκέντρον τῶν πλανητῶν, μέχρι ἀπωτάτου κομήτου. Παραθεαλὼν δὲ ἔπειτα τὴν τροχίαν τοῦ Κρόνου, ὅστις ἦτο ὁ ἀπώτατος τῶν τότε γνωστῶν πλανητῶν, πρὸς τὸν ἥττον ἀπόκεντρον τῶν κομητῶν, καὶ εὐρῶν παραμεγάλην διαφορὰν καὶ ὑπέριμετρον μεταξὺ τῶν δύο τούτων κενδρῶν, ἐπήχθη εἰς τὸ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἐξ ἀνάγκης ἐπέκεινα τοῦ Κρόνου ἔπρεπε νὰ ὑπάρχωσι σώματα διάμεσα μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ πλησιεπέτερου κομήτου, δι' ὧν ἡ ἀποκεντρότης νὰ ἦναι κατὰ βαθμὸν καὶ αὐξοῦσα ὡς εἶναι καὶ πρὸ τοῦ Κρόνου. Καὶ οὕτω ὁ μεγαλοφυὴς νοῦς τοῦ Καντίου, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἀναλογίας, προεῖπεν ὅ, τι ἔμελεν ἔπειτα νὰ ἐπαληθευθῇ καὶ ν' ἀποδειχθῇ ὑπὸ τῆς πείρας, δημιουργήσας, οὕτως εἰπεῖν, ἐκ τῶν προτέρων μέσην τάξιν οὐρανίων σωμάτων μεταξὺ πλανητῶν καὶ κομητῶν, καθὼς ὁ Λειβνίτιος καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ Ἀριστοτέλης δίσχυρίσθησαν ὅτι ἔμελε νὰ ὑπάρχῃ μέση τάξις ὄντων μεταξὺ φυτῶν καὶ ζώων, προλαβόντες τοιοῦτοτρόπως τὰς ὠραίας περὶ ζωοφύτων ἀνακαλύψεις τῶν νεωτέρων, καὶ καθὼς ὁ Κυβιέρος ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας μὲ τὰ ὀλίγα λείψανα, ὅσα εὑρεν εἰς σπλάγγνα τῆς ὑψηλοῦ σφαίρας, ἀνέπλασε καὶ προσδιώρισε κατὰ τινὰ τύπον αὐξούσης τελειότητος τὴν κλίμακα τῶν ὄντων. Καὶ ὅχι μόνον ἡ πρόβλεψις αὕτη τοῦ Καντίου ἀλλὰ πᾶσαι σχεδὸν αἱ εἰκασίαι αὐτοῦ περὶ τοῦ συστήματος τοῦ παντός, περὶ τῶν νεφοειδῶν ἀστέρων, περὶ τοῦ γαλαξίου, περὶ τοῦ δακτυλίου τοῦ Κρόνου ἐπεβεβαιώθησαν ὑπὸ τοῦ προμνησθέντος πε-

ρικλεῦς ἀστρονόμου, ὅστις, ὡς τὸ εἰπώμεν πρὸς ἔπαινον του, ἔδραξε πᾶσαν εὐκκρισίαν, ἵνα ἀποδώσῃ μὲ σπανίαν τῶντι εὐκρίνειαν καὶ εὐχαρίστησιν τὸν θαυμασμὸν του πρὸς τὸν μέγαν νοῦν τοῦ ἡμετέρου φιλοσόφου. Καὶ ἄλλην μετ' οὐ πολὺ ἐδημοσίευσε διατριβὴν περὶ τῆς φυσικῆς Μοναδολογίας, τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξεν ἐν δημοσίῳ διαγωνίσματι ὑπὲρ τοῦ εἰς τὴν καθηγητικὴν ἔδραν προβιβασμοῦ του· ἀλλ' ἡ ἔντιμος καὶ δικαία αὕτη ἀνταμοιβὴ δὲν τῷ ἀπεδόθη. Τὸ νεωτεριστικὸν πνεῦμά του, ἦτο, φαίνεται, ἐπίφοβον εἰς τοὺς τότε διακνέμοντας τὰς ἀκαδημαϊκὰς θέσεις, καὶ ἄλλα δώδεκα ἔτη ἔμεινεν περιορισμένος εἰς τὸ ὑποδεέστερον ὑπούργημα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου. Ἀλλ' ἐν τοσοῦτῳ δὲν ἔμεινεν ἀδρανὴς ἢ μεγαλεπήβολος καὶ ὀργῶσα δικαιοσύνη. Ὅθεν μέχρι τοῦ 1770, καθ' ἣν ἐποχὴν ἀπέλαβε τέλος πάντων τὴν τόσον ἐπιθυμητὴν καὶ πρέπουσιν εἰς αὐτόν φιλοσοφικὴν καθέδραν, πολλὰ κατὰ καιροὺς ἐδημοσίευσεν πονημάτια περὶ διαφόρων ἀντικειμένων τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἐξ ὧν ἔτι μᾶλλον καταδεικνύετο ἡ ἰσχὺς καὶ ἔκτασις τοῦ νοῦς του καὶ ἡ βαθυτάτη παιδεία του. Πρὶν ἢ ἐμβατεύσῃ εἰς τὴν λεπτομεροῦς ἀνάλυσιν τῶν νοητικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων, φαίνεται ὅτι ἠθέλησε νὰ συμπληρώσῃ τὰς περὶ τῆς ὑλικῆς φύσεως ἐρεύνας του, τὰς ὁποίας ἐκ διαλειμμάτων διεφώτιζε μὲ τὰς πρώτας λάμπεις ἐκείνης τῆς μεγαλονοίας, ἣτις ἔμελεν ἔπειτα νὰ πλημμυρήσῃ μὲ τὸ φῶς τῆς τοῦ σκοτεινοτέρου καὶ ἐνδοτέρου κευθμῶνας τοῦ νοῦς καὶ τῆς καρδίας. Ἐκ τούτων καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων πονημάτων, ἅτινα κατὰ καιρὸν ἐξέδωκε περὶ παιδῶν ἀγωγῆς, περὶ ἀνθρωπολογίας καὶ περὶ τινῶν μεμονωμένων φιλοσοφικῶν ζητημάτων, ἠδύναντό τις νὰ προσῆθῃ ποῦ ἔτεινε, καὶ ποῖον ἤθελεν εἶναι εἰς τὸ ἐξῆς τὸ φιλοσοφικὸν του σύστημα. Ἀλλὰ τὸ σύστημα τοῦτο δὲν ἔγινε γνωστὸν εἰς τὸ δημόσιον εἰμὴ ὅτε ἤλθεν εἰς φῶς ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶς λόγου τυπωθεῖσα τὸ πρῶτον τῷ 1781, δηλ. ἕνδεκα ἔτη ἀφ' οὗ ἀνέβη τὴν διδασκαλικὴν ἔδραν. Εἰς τὸ μέγα τοῦτο σύγγραμμα, τὸ ὁποῖον τοσοῦτον καιρὸν ἐφιλοπόνει ἐν σιωπῇ καὶ ἡσυχίᾳ, ἀνακεφαλαίωσας ὅλα τὰ πρῶτα ἔργα του, καὶ ἀνοίξας νέον στάδιον εἰς τὸ φιλοσοφικὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του, ἔθεσεν ἐνταυτῷ τὸ θεμέλιον τῆς νέας Γερμανικῆς φιλοσοφίας. Ἐδημοσιεύθησαν ἔπειτα παρ' αὐτοῦ ἐκ μᾶλλον ἢ ἤττον μακρῶν διαλειμμάτων ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου (1788), ἡ Κριτικὴ τῆς κρίσεως (1790), αἱ Μεταφυσικαὶ ἀρχαὶ τῆς ἀρετῆς, αἱ Μεταφυσικαὶ ἀρχαὶ τοῦ δικαίου (1797) καὶ ὅλα τὰ ἄλλα συγγράματα, ὅσα ἐστερέωσαν τὴν ὑπόληψίν του καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Γερμανίας, καὶ ἀνέδειξαν αὐτὸν ὡς τὸν μέγιστον τῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς του.

Τοιοῦτον ὑπῆρξε τὸ νοητικὸν σπάδιον τοῦ Καντίου, καὶ τούτου γινωσκομένου, εὐκόλως ἐννοεῖται πόσος πρέπει νὰ ὑπῆρξε καὶ ὁ ἠθικὸς αὐτοῦ χαρακτήρ. Ἡ μακρὰ ἐξίς τῆς μελέτης καὶ ἡ ἐπὶ τῶν ἐντὸς ἡμῶν διηγετικῆς σκέψεως ὑποθέτουσιν ἀταραξίαν ψυχῆς καὶ νοητικὴν γαλήνην, αἵτινες πάντοτε σχεδὸν συνενοῦνται μὲ ἐνάρετον καρδίαν. Ἐλεύθερος παντός οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ ὁ Καντίος ἀφιερῶθη ὁλοκλήρως εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἐπιστήμης καὶ εἰς τὸ καλὸν τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ τοι ἀριστος πολίτης, δὲν ἐνόμιζεν ὅμως ὅτι ἐκλήθη νὰ ἐξασκήσῃ ἀμεσῶν ἐπιβρῶν ἐπὶ τῆς πολιτικῆς τύχης τῆς πατρίδος του. Πρὸς τὰς ἀρχὰς προσέφερε σέβας καὶ ἀνεξαρτησίαν, καὶ χωρὶς νὰ παραβιάσῃ τὴν συνείδησίν του, ἐδείχθη ἐνίοτε καὶ γενναῖος πρὸς τινὰς κυβερνητικὰς πράξεις, τὰς ὁποίας δὲν ἠδύνατο νὰ προσβάλλῃ παρρησίᾳ χωρὶς νὰ διακινδυνεύσῃ τὴν τόσο ἀναγκαίαν εἰς τὰς μελέτας καὶ εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν αὐτοῦ μέλλον εἰρήνην καὶ ἡσυχίαν. Προσβλήθεισ πολλάκις ἀδίκως, ὑπερκσπίσθη πάντοτε ἐντόνως, ἀλλὰ μετριοπαθῶς καὶ ἀξιοπρεπῶς, καθότι οὔτε ἐφοβεῖτο τὰς ἐπικρίσεις, οὔτε πάλιν ἐφείδετο αὐτῶν πρὸς τοὺς ἄλλους· καὶ μάλιστα ἐπὶ πολὺν χρόνον ὑπῆρξε τὸ μακτεῖον, οὕτως εἰπεῖν, τῶν σοφῶν τῆς Γερμανίας, οἵτινες τῷ ἐπεμπον τὰ συγγράμματά των, αἰτοῦντες παρ' αὐτοῦ κρίσιν καὶ λαμβάνοντες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀντὶ τῶν συνηθῶν εὐχαριστήσεων καὶ φιλοφρονήσεων, ἐκτενεῖς καὶ ἐμβριθεῖς περὶ τῶν αὐτῶν ἀντικειμένων διατριβάς. Κατὰ τὰς ἰδιωτικὰς σχέσεις ἦτο τὸ παράδειγμα τῆς εἰλικρινείας καὶ τῆς σταθερᾶς φιλίας, γενναῖος πρὸς τοὺς συγγενεῖς του, πρὸς ὅλους φιλόανθρωπος, καὶ ἀδελφὸς μᾶλλον ἢ διδάσκαλος τῶν φοιτητῶν του παρείχεν εἰς αὐτοὺς ἀφειδῶς καὶ ἀφθόνως τὰς συμβουλὰς του, τοὺς ἐβοήθει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς ἀνάγκας, καὶ ἐπροσπάθει παντοιοτρόπως νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς αὐτοὺς τὴν ἀγίαν ἐκείνην ἠθικὴν, ἧς αὐτὸς ἦτο ζῶν ὑπογραμμὸς καὶ παράδειγμα. Τακτικώτατος εἰς τὴν διανομὴν τοῦ χρόνου, ἦτο ἐνταυτῷ εὐθυμος, εὐτράπελος, εὐχαρὶς καὶ πνευματώδης εἰς τὰς συναναστροφὰς καὶ εἰς τὸν ἱματισμὸν του κασμιώτατος. Φθάσας εἰς ὀγδοήκοντα σχεδὸν ἐτῶν ἡλικίαν, χωρὶς οὐδέποτε νὰ ψεύσῃ ἑαυτὸν, πλήρης ἤδη ἀρετῆς, ἐπιστήμης καὶ δόξης, ἐτελεύτησεν εἰρηρικῶς καὶ ἀνοδύτως τῆ 22 Φεβρουαρίου τοῦ 1804. Ἡ γενέθλιος αὐτοῦ πόλις ὄθεν οὐδέποτε ἐξῆλθεν, ἐτέλεσε μεγαλοπρεπῶς καὶ μὲ γενικὸν πένθος τὴν κηδείαν του. Εἰς τὸ περιστύλιον τῆς μητροπόλεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἧτις εἶναι καὶ ἡ Ἐκκλησία τοῦ Παναγιστηρίου καὶ ὅπου ἐτάφη, ἐξετέθη ἐπισήμως ἡ προτομὴ του τῷ 1811 ἐν τῇ ἐπετείῳ ἡμέρᾳ τῆς γεννήσεως του, καὶ ἀπεφασίσθη νὰ ἀναγεοῦται καθ' ἕκαστον ἔτος μὲ τὴν αὐτὴν πομπὴν ἢ καθιέρωσιν, ὡς λέγει εἰς τῶν

βιογράφων του, τῆς Καντιανῆς ἐκείνης σταθῆς. Ὑπομνηματιστῶν, ἐρμηνέων, ὁπαδῶν καὶ ἀντιπάλων τῶν ἀρχῶν του μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ πολλαὶ ἀνεφάνησαν ἑκατοστάδες. Τὰ συγγράμματά του, μικρὰ καὶ μεγάλα, ὑπερβαίνουν τὰ ἑβδομηκοντα. Πρὸς διασκόφειν τῆς ὀνοματολογίας του καὶ διαφώτισιν τοῦ ἀτάκτου καὶ ἔνεκα τοῦ πρωτοφανοῦς τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν φράσεων σκοτεινοτάτου ἐνίστε ὕψους αὐτοῦ, συνεγράφησαν λεξικά καὶ ὀνομαστικά· δέκα ἢ δώδεκα εἶναι αἱ βιογραφίαι του, καὶ ἐπὶ λόγῳ πολλὰ ὀλίγοι ἐνέπλησαν τόσον μετὸ ὄνομα τῶν τῆν ἐποχῆν των καὶ τόσον ἰσχυρῶς ἐπενήργησαν εἰς τοὺς συγγράμους των ὅσον ὁ ἡμέτερος φιλόσοφος. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς συντόμου ταύτης βιογραφικῆς εἰδήσεως ὀλίγα τινὰ θέλω σᾶς εἰπεῖ καὶ περὶ τῶν φυσικῶν αὐτοῦ χαρακτήρων. Ἦτο ὑπὲρ τὸ δέον μικρῆς καὶ ἰσχνῆς, στενὸν εἶχε τὸ στήθος καὶ κυρτὸν ὀλίγον τὸ σῶμα, ἀλλ' εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ διέλαμπεν ἡ εὐγένεια τοῦ ἤθους καὶ ἡ δύναμις τῆς διανοίας. Εἶχε καθαρὰ τὰ ὄμματα, γαληνιαστὸν τὸ πρόσωπον, λεπτὴν τὴν βίνα καὶ τὰ ὑπ' αὐτὴν εἶδη μᾶλλον ἀκομψα καὶ ἀκανόνιστα, ἀλλὰ τὸ ὑψηλὸν καὶ εὐρὺ μέτωπόν του, καὶ τὸ ὀξυδερκὲς καὶ φωτοδόλον τῶν ὀφθαλμῶν του διεφώτιζον, οὕτως εἰπεῖν, ὅλον τὸ πρόσωπον μετὰ τὰς ἀκτῖνας τῆς μεγαλονοίας. Τὸ μέτωπόν του, διὰ τὸ εὐρὺ τῶν διαστάσεων καὶ διὰ τὰ ὑπερξέχοντα πρόσθια ὄργανα, ἐλήφθη ὡς τύπος ὑπὸ τοῦ Γάλλου ὅταν ἠθέλησε νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἔδραν τῆς λεπτότητος καὶ τῆς μεταφυσικῆς θεωρίας. Ὁν ἀδυνατοῦ ἰδiosisυγκρασίας, δὲν ἠθέλε ποτε φθάσει εἰς τοσοῦτω προβεηκυῖαν ἡλικίαν χωρὶς τῆς αὐστηρᾶς διαίτης, εἰς τὴν ὁποίαν πάντοτε καθυπεβλήθη, καὶ τῆς ἡρεμίας τῆς ψυχῆς τὴν ὁποίαν ἤξευρε νὰ διαφυλάττη. Δυνάμεθα λοιπὸν εὐλόγως νὰ συμπεράνωμεν ὅτι καὶ διὰ τὰ προτερήματα τοῦ νοῦς καὶ δι' ἐκεῖνα τῆς καρδίας, διὰ τε τὴν φιλομάθειαν καὶ τὴν ἀγιότητα τῶν ἡθῶν ὁ Κάντιος ὑπῆρξεν ὁ κατ' ἀνθρώπον ἐντλητῆς τύπος τοῦ ἀληθοῦς φιλοσόφου. Ἄς ἴδωμεν τώρα ποῖα ἦτο εἰς τὴν ἐποχῆν του ἡ διανοητικὴ κατάστασις τῆς φιλοσοφίας ἐν Εὐρώπῃ.

2.

Ἡ Γερμανικὴ γραμμικολογία, καθ' ἃ εὐφυδῶς παρεστῆρει ἡ κυρία Στάελ, δὲν ἔλαβε τὴν χρυσοῦν αὐτῆς αἰῶνα. Ὅτι ἔκαμεν ὁ Περικλῆς καὶ ὁ Αὐγουστος εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους, Ἀέων ὁ Γ' εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ Δουδοβίχος ὁ ΙΔ' εἰς τὴν Γαλλίαν, δὲν ἔκαμεν ἐν Γερμανίᾳ οὐδεὶς τῶν κυριάρχων τῆς. Αὕτη δὲν ὀφείλει βεβαίως εἰς τοὺς

βασιλεῖς τῆς τῶ κλέος, ὃ περιεβλήθη ἕνεκα τῶν μεγάλων αὐτῆς συγγραφέων. Ὅθεν ἡ γραμματολογία ἐγεννήθη ἐν αὐτῇ αὐθόρμητος καὶ τρόπον τινὰ ὡς ὄριμος καρπὸς τῆς διανοητικῆς προόδου, καὶ ἐπομένως ὑπῆρξε πρωτότυπος, δοκαστήριος, καὶ ἀνεξάρτητος.

Ἡ αὐτὴ Φριδερίκου τοῦ Β'. τὴν ὁποίαν βλέπομεν σχηματιζομένην εἰς τὴν Πρωσσίαν περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἥτις ἐθεωρήθη ὑπὸ τινῶν ὡς σοφὴ καὶ λαμπρὰ Ἀκαδημία ἀναγεννήσασα διανοητικῶς ὅλην τὴν Γερμανίαν, ἄλλο τι ἐξ ἐναντίας δὲν ὑπῆρξεν εἰμὴ παράλογος καὶ ἄγονος προσπάθεια, ὅπως εἰσχυθῆ ἐν Γερμανίᾳ τὸ πνεῦμα, ἡ γλῶσσα, ἡ γραμματολογία καὶ ἡ τότε φιλοσοφία τῶν Γάλλων, στοιχεῖα πάντα ξένα καὶ ἄλλότρια καὶ μάλιστα διόλου ἐναντία πρὸς τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα, τοὺς θεσμούς, τὰς παραδόσεις, καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ γραμματολογικὴν, οὕτως εἰπεῖν, ἰδιοσυγκρασίαν τῆς Γερμανίας. Ὁ Φριδερίκος (ἔλεγεν ὁ Σχίλλερος ἐν τινὶ τῶν ᾠδῶν του) ὁ μεγαλῆτερος τῶν υἱῶν τῆς πατρίδος περιεφρόνησε τὴν ἐθνικὴν ποίησιν, καὶ εἶδομεν αὐτὴν ἀπομακρυνομένην ἀπὸ τοῦ ἰσχυροῦ θρόνου, ὅστις δὲν τὴν ἐπεσκίαζεν. Ἀλλ' αὐτὴ ἐτόλμησε νὰ κηρύξῃ ἑαυτὴν Γερμανίδα, καὶ ἔλαβε τὴν εὐγενῆ φιλοτιμίαν νὰ δημιουργήσῃ αὐτὴ ἐφ' ἑαυτῆς τὴν ἰδίαν δόξαν. Τὰ ἄσματα τῶν Γερμανῶν αἰοδῶν ἀντήγησαν εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων, καὶ ὡς χεῖμαρδοὶ κατέπεσαν εἰς τὰς κοιλάδας. Ὁ ποιητὴς ἀνεξάρτητος δὲν ἀνεγνώρισεν ἄλλους νόμους παρὰ τὰς ἐντυπώσεις τῆς ψυχῆς του, οὐδὲ ἠθέλησεν ἄλλον ἡγεμόνα παρὰ τὴν μεγαλοφυΐαν του.

Πλήρης ἀνεξαρτησία τοῦ πνεύματος, βαθύνοια, ἐκτεταμένη καὶ εὐσυνείδητος πολυμαθία, σοβαρὰ καὶ εἰλικρινὴς τῆς ποιήσεως ἐμπνευσις, τοιοῦτοι εἶναι οἱ χαρακτῆρες, οἵτινες συνδυαζόμενοι μὲ τὴν ἀτομικὴν πρωτοτυπίαν καὶ μὲ τὴν πλέον ἐκφανῆ ἐθνικότητα, διακρίνουσι μὲγάλως τοὺς κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα εἰς τὴν Γερμανίαν ἀναφαινέτας συγγραφεῖς, τοὺς δώσαντας ἰδιαιτέραν ὄψιν εἰς τὴν διανοητικὴν τοῦ τόπου ἐκείνου κατάστασιν. Ἐὰν δὲ τις θέλῃ νὰ προσδιορίσῃ μὲ περισσοτέραν ἀκρίβειαν ὁποία ἦτο κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἡ τάσις τῆς Γερμανικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς γραμματολογίας, ὀφείλει νὰ ἀναβῆ εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους. Ἡ πολιτικὴ ἐνότης τῆς λεγομένης Γερμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶχε διαλυθῆ, καὶ ὁ Λουθηρισμὸς, ἀπελευθερώσας τὴν Γερμανίαν τῆς ἐξουσίας τῆς Ρωμαϊκῆς αὐλῆς, εἶχε διὰ παντὸς καταστρέψει τὴν θρησκευτικὴν. Ἡσθάνοντο ὅμως τὴν ἀνάγκην νέας τινὸς νοητικῆς ἐνότητος, ἥτις ἔμελλε νὰ ἦναι ἀρχὴ καὶ βῆσις, καὶ ἐπομένως ἀψευδῆς οἰωνὸς τῆς μελλούσης καὶ ἤδη πραγματοποιουμένης κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἐνώσεως. Πρὸς ταύτην δὲ τὴν ἐνότητα ἔτεινον οἱ λόγιοι τοῦ ἔθνους μετὰ πό-

θου καὶ εὐσυνειδησίας ἀναδιφῶντες τὴν ἀρχαίαν ἐπιστήμην καὶ καλλιτεχνίαν, ὄχι ἐπὶ σκοπῷ νὰ ἐξαγάγωσιν ἐξ αὐτῆς δουλικὴν ἀπομίμησιν, ἢ ψυχρὰν τινα καὶ προακκίρον αὐτῆς ἀνανέωσιν, ἀλλ' ἵνα διὰ νέων ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων δημιουργήσωσι νέον ἐπιστημονικὸν καὶ γραμματολογικὸν τύπον, ἐντελῆ, ὅσον ὁ ἀρχαῖος, καθόσον ἦτο, ὡς ἐκεῖνος, ζῶηρά καὶ πιστῆ εἰκὼν τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως· ἔτινον ἀρυόμενοι τὰς ἰδίαις ἐμπνεύσεις ἐκ τῶν γνησίων πηγῶν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, ἐκ τοῦ χριστιανισμοῦ δηλ., τῶν θεσμῶν, τῶν δικλῆκτων καὶ τῆς Γραμματολογίας τοῦ μεσαιῶνος· ἔτινον τέλος πάντων (καὶ ἔστω τοῦτο εἰς διδασκαλίαν ἄλλων λαῶν) ἐξοστρακίζοντες πᾶσαν ξένην διάλεκτον, μεταχειριζόμενοι πάντοτε τὴν ἐθνικὴν γλῶσσαν, ἀναζητοῦντες τὰς ὡραιότητας αὐτῆς, μετριοφύροντες τὰ ἐλαττώματά της, καὶ ἐνὶ λόγῳ καθιστῶντες αὐτήν, ὅσον ἠδύναντο, ἐντελὲς ὄργανον τῆς διανοίας. Οἱ εἰς τὴν ἱεράν ταύτην καὶ ἔνδοξον ἀποστολὴν ἀφοσιωθέντες, οἵτινες δι' αὐτὸ τοῦτο κατέστησαν ἀρχηγέται καὶ θεμελιωταὶ νέου πολιτισμοῦ, ὑπῆρξαν, ὡς δὲν ἀγνοεῖτε, Κύριοι, ὁ Οὐίγγελμάννος, ὁ Λέσσιγγος, ὁ Οὐϊλάνδος, ὁ Κλοφτόχιος, ὁ Ἐρδερως, ὁ Γκαίτης, καὶ ὁ Σχίλλερως. Ἄλλ' ἐκ τούτων μόνοι οἱ πρῶτοι τέσσαρες ὑπῆρξαν σύγχρονοι τοῦ Καντίου, διότι ὁ μὲν Ἐρδερως ὑπῆρξε μαθητὴς αὐτοῦ, ὁ δὲ Γκαίτης καὶ Σχίλλερως, καίτοι γεννηθέντες περὶ τὰ μέσα τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος, ἐνεκαίνισαν, οὕτως εἶπεῖν, τὴν γραμματολογίαν τῆς 18^{ης}, καθότι ὁ Σχίλλερως ἐτελεύτησε τῷ 1805, καὶ μόλις 14 ἔτη παρήλθον ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Γκαίτου. Περὶ τῶν πρώτων τεσσάρων θέλω λοιπὸν εἶπεῖν ὀλίγα τινὰ ὅπως καταδείξω, εἰ δυνατόν, ἔτι μᾶλλον τὸν χαρακτήρα τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποχῆς.

Ὁ Οὐίγγελμάννος, ὡς καλῶς γνωρίζετε, μετὰ τῆς ἐπιστήμης τοῦ πολυμαθοῦς συγῆκωσε καὶ τὴν φαντασίαν τοῦ καλλιτέγνου. Καὶ τῶνόντι, πρὸς ἐντελῆ γνῶσιν τῆς ἀρχαιότητος φαίνεται ὅτι ἀμφοτέραι εἶναι ἐπίσης ἀναγκαῖαι· διότι τὰ κολοβωμένα καὶ ἠκρωτηρικωμένα εἰρήπια, ὅσα χορηγεῖ ἡ πολυμάθεια, εἰς οὐδὲν ἤθελον χρησιμεύσει εἰάν διὰ τῆς δυνάμεως τῆς φαντασίας δὲν ἤξευρέ τις νὰ ἀνοικοδομήσῃ καὶ ἀναζώωσῃ ὀλόκληρον κόσμον κατεστραμμένον καὶ σχεδὸν ἠρκνισμένον ὑπὸ τοῦ πνυδαμάτορος χρόνου. Ὅλιγοι δὲ κάλλιον αὐτοῦ ὠφελήθησαν καὶ ἐκ τῆς μιᾶς καὶ ἐκ τῆς ἄλλης. Ἀπεκάλυψεν εἰς τοὺς συγχρόνους του τὸ ἰδανικὸν κάλλος τῆς ἀρχαίας τέχνης κατὰ τὰς πολυειδεῖς αὐτῆς σχέσεις μετὰ τὰ γράμματα, μετὰ τὴν πολιτικὴν καὶ μετὰ τοὺς θρησκευτικὸς θεσμοὺς τῶν διαφόρων λαῶν. Ἡ τῶν σκιαγραφικῶν τεχνῶν ἱστορία αὐτοῦ εἶναι μνηστὸν ἀμίμητον διὰ τε τὸν πλοῦτον τῶν λεπτομερειῶν καὶ διὰ τὸ μεγαλοπρεπές

σχέδιον τοῦ συνόλου, καὶ διὰ τὸν ἔμφυτον καὶ εἰλικρινῆ ἐκείνων ἔρωτα τοῦ καλοῦ, ὅστις ἐμφυχώνει καὶ ζωογονεῖ ὅλον τὸ πόνημα. Ἐγκαθιδρύσας εἰς τὴν Γερμανίαν τὴν λατρείαν τοῦ ἀρχαίου καλοῦ, διήγειρε δι' αὐτοῦ τὸ αἶσθημα τοῦ ἰδονικοῦ, τὸ ὁποῖον ἔκαιτο τεθαμμένον εἰς τὰ βάθη τοῦ ἀρχαίου γερμανικοῦ πνεύματος.

Εἰς τοῦτο συνέτεινε καὶ ἡ ὑγιὲς κριτικὴ καὶ ἡ ὀρθὴ καλαισθησία τοῦ Λέσιγγου. Οὗτος μετήνεγκεν εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν τὴν τελειότητα τοῦ ἕτους τῶν ἀρχαίων. Νοῦς εὐτολμος, ἀκόματος καὶ ἀκόρεστος ἐρευνητὴς τῆς ἀληθείας, ἐνησχολήθη περὶ τὴν ἰδεολογίαν, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν κριτικὴν· ἔλαβε δὲ καὶ τὴν τόλμην νὰ προσβάλη κατὰ πρόσωπον τὴν τότε ἐπικρατούσαν φιλογαλλίαν, καὶ προκρίνων τὸ Ἀγγλικὸν θέατρον ὡς συμφωνότερον πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνους, δὲν ἀπέκρουε τὴν προτίμησιν ταύτην. Ὁ Λέσιγγος συνέλαβε τὴν ἰδέαν νὰ προικίσῃ τὴν Γερμανίαν μὲ θέατρον ἐθνικόν. Πρὸς τοῦτο ἐδημοσίευσεν ἐφημερίδα ἐπιγραφομένην Ἡ δραματουργία, ἐν ἣ καθυπέβαλλε εἰς ἀυστηρὰν κριτικὴν τὰ ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ μεταφρασμένα δραματικὰ πονήματα, ἅτινα ἦσαν τότε τοῦ συρμοῦ. Συνέγραψε καὶ αὐτὸς δράματα, καὶ μολονότι ὀλίγα τούτων δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς τέλεια παραδείγματα τῆς τέχνης, εἶναι ὅμως ἀναμφίβολον ὅτι ἔδωκαν μεγάλην ὠθησιν εἰς τὴν ἐθνικὴν ποίησιν, καὶ ἤνοιξαν εἰς αὐτὴν νέον στάδιον, καθ' ὅσον διήγειραν ἐν αὐτῇ τὴν συναίσθησιν τῆς ἰδίας δυνάμεως.

Ὁ Οὐϊλάνδος, κατώτερος τὴν εὐφυίαν τῶν δύο πρώτων, καὶ μιμητὴς τῶν ξένων γραμμάτων, συνεισέφερεν ὅμως καὶ οὗτος οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν διανοητικὴν πρόοδον τῆς πατρίδος του, τελειοποιήσας τὴν γλῶσσαν αὐτῆς, καὶ πειραθεὶς νὰ ἐξεύρη εὐκολωτέραν καὶ ἀρμονικωτέραν στιχουργίαν.

Ἄλλ' ἐκεῖνος ὅστις ἔμελε μεγάλως νὰ διασεύσῃ τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα, ὑπῆρξεν ὁ Κλοψτόκιος. Ἐμπνευσθεὶς καὶ οὗτος ὑπὸ τῆς παρθενικῆς καὶ ἀυστηρᾶς ποιήσεως τοῦ Μιλτῶνος καὶ Γούγγου, ὑπῆρξε τῶντι ὁ θεμελιωτὴς τῆς Γερμανικῆς γραμματτολογίας. Ἡ πατρις καὶ ἡ θρησκεία ἦσαν αἱ δύο μούσαι τοῦ Κλοψτοκίου. Οὐδεὶς πρὸ αὐτοῦ, κατὰ τὴν κρίσιν τῶν εἰδημόνων, εἶχεν τόσον εὐστόχως μεταχειρισθῆ τὴν ἰδίαν γλῶσσαν πρὸς δῆλωσιν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν αἰσθημάτων. Ποίησις χριστιανικὴ ὡς πρὸς τὴν ἰδέαν, καὶ ἐκπεφρασμένη ὑπὸ μορφήν τῶντι ἐθνικὴν, ὤφειλεν ἐξ ἀπαιτίας νὰ διεγείρῃ τὸν ποιητικὸν οἴστρον τῶν ἀρχαίων ἀοιδῶν, καὶ νὰ ἐξαγάγῃ ἐκ τῶν ἀφώνων αὐτῶν λυρῶν νέας καὶ μελωδικωτέρας ἀρμονίας. Μετὰ τὸν

Κλοψτόκιον ἔπρεπεν. ἐξ ἀνάγκης γὰρ ἐμφανισθῶσιν ὁ Γκαίτης καὶ ὁ Σχίλλερως.

Ἐὰν δὲ παρὰ τὰ γραμμάτια θελήσωμεν γὰρ ἐξετάσωμεν ὁποῖα τότε ἦτο ἢ ἐν Γερμανίᾳ καταστάσεις τῶν ἄλλων κλάδων τῆς ἀνθρωπίνης καταστάσεως, θέλομεν εὑρεῖν ὅτι ὁ Λειβνίτιος εἶχεν ἤδη ἀνακεφαλαιώσῃ καὶ ἀνακυρρώσῃ ὑπὸ τοὺς διαφόρους τύπους τοῦ καθολικοῦ αὐτοῦ πνεύματος ὅλην τὴν ἐπιστήμην τοῦ αἰῶνος του· ὅτι ὁ Οὐάλφιος εἶχε καταστήσῃ δημοτικὴν τὴν φιλοσοφίαν διὰ τῶν καθαρῶν καὶ αὐστηρῶν αὐτοῦ ἐξαγωγῶν· ὅτι ὁ Θωμάσιος μεταχειριζόμενος τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν διδασκαλίαν του, εἶχε δώσει διὰ μόνου τούτου μεγίστην ὄθησιν εἰς τὸ ἔθνικόν πνεῦμα· ὅτι ὁ Φρειδερίκος ὁ Β΄. καὶ τοι ὡς εἴρηται, μὲ ξένα στοιχεῖα, ἢ, ὅχι ἄλλο, εἶχε καταστήσει τιμίας τὰς φιλοσοφικὰς μελέτας καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς διανοίας· ὅτι τέλος πάντων ὁ περὶ τὰ θεολογικὰ ὀρθολογισμὸς (rationalisme), ὅστις τοσοῦτον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ταράσσει καὶ ταλαντεύει τὰ πνεύματα, εἶχεν ἔκτοτε φανῆ μετὰ τοῦ Σπινόζα καὶ τῆς Γερμανικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Νικολαίου. Ὑπῆρχεν ἐπομένως καθ' ὅλας τὰς ἐννοίας καὶ διευθύνσεις διηγετικῆς κινήσεως γεωτερισμοῦ, πάντες ἠσθάνοντο τὴν ἀνάγκην, καὶ ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἀπόκτησιν νέας, ὡς ἤδη εἶπομεν, διανοητικῆς ἐνότητος ἱκανῆς γὰρ προαγάγῃ καὶ ἐξασφαλίσῃ διὰ παντὸς τὰς μελλούσας προόδους τῆ κοινῆς πατρίδος.

«Ἡ Γερμανία, καθ' ἃ λέγει ὁ Κ. Σαίντης (Ἰστ. τῶν ἔργ. καὶ τοῦ βίου τοῦ Καντίου) συγκεκλινημένη καὶ τετραγαμμένη ὑπὸ τοσοῦτων στοιχείων γεωτερισμοῦ, περιέμενε λοιπὸν ἄνδρα σοφὸν δυνάμενον γὰρ συνενώσῃ εἰς ἓν κοινὸν κέντρον τὰς διαφόρους διευθύνσεις ἐποχῆς, ἧτις ἐχαρακτηρίζετο διὰ τῆς πολυμαθίας, τῆς πάλης, καὶ τῆς ἀμφιβολίας, καὶ τὰς διαφόρους διδασκαλίας γὰρ συγχωνεύσῃ εἰς τὸ χωνευτήριον τῆς αὐστηρᾶς μὲν ἀλλ' ἀμερολήπτου κριτικῆς, γὰρ λύσῃ τὸ πρόβλημα τοῦ αἰῶνος, καὶ μὲ τολμηρὰν καὶ ἀσφαλῆ χειρὰ γὰρ ἐνδείξῃ τὴν ὁδόν, ἣν ἔμελλε γὰρ βαδίσῃ ἡ νέα γενεὰ ἵνα μὴ διακινδυνεύσῃ τὰς νίκης της». Ὁ σοφὸς οὗτος ὑπῆρξεν ὁ Κάντιος.

Ἄλλ' εἰς ποίαν κατάστασιν εὔρε τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἐποχῆς του; Εἰς τοῦτο ὀφείλομεν τώρα γὰρ ἐνασχοληθῶμεν.

Ὁ Κάντιος, ὡς εἶπομεν, ἐγεννήθη τῇ 22 Ἀπριλίου τοῦ 1724, ἢ δὲ Κριτικῇ τοῦ καθαρῶν λόγου, ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν ἔτι 1780. Ἴνα λοιπὸν ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ προκείμενον ζήτημα, πρέπει γὰρ θεωρήσωμεν εἰς ποίαν κατάστασιν εὑρίσκειτο ἡ φιλοσοφία ἐν Εὐρώπῃ περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος.

Ἡ νέα φιλοσοφία εἶχε τότε μιᾶς περίπου καὶ ἡμισείας ἑκατον-

ταετηρίδος ζωήν. Γεννηθεῖσα μετὰ τοῦ Βάκωνος καὶ τοῦ Καρτεσιῦ περι τὰ τέλη τῆς ις'. καὶ παραγούσα διδυμὸν σχεδὸν γέννημα, τὸν ἰδανισμόν καὶ τὸν αἰσθητισμόν, ἐφαίνετο ἀναπαυμένη περὶ τὸ τέλος τῆς ις'. ἑκατονταετηρίδος ὑπὸ τὴν σκιάν τοῦ εὐρυτάτου καὶ σοφοῦ ἐκλεκτισμοῦ τοῦ Λαίβνιτιῦ, ὅτε διήγειρεν αὐτὴν εἰς νέαν πάλην καὶ νέας διαφιλονεικήσεις τὸ τολμηρὸν πνεῦμα τοῦ Χιούμη. Σύγχρονος τοῦ 'Ρείδου καὶ τοῦ Κονδιλλιάκου, ὁ Κάντιος φαίνεται ὅτι τοὺς ἠγνόησεν. Ὁ σκεπτισμὸς τοῦ Χιούμη ὑπῆρξεν ὁ σπινθήρ, ὅστις ἀναψεν εἰς αὐτὸν τὴν λαμπρὰν δάδα τῆς φιλοσοφικῆς μεγαλονοίας.

'Ἄλλ' ἔάν ὁ Χιούμης, ὁ 'Ρείδης, ὁ Κονδιλλιάκος καὶ ὁ Κάντιος ἦναι σχεδὸν σύγχρονοι, καὶ ἔάν πάντες οὗτοι παρέλαβον ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς ιή. ἑκατονταετηρίδος οἰοεὶ κοινὸν συγγενείας σύνδεσμον καὶ χαρακτῆρα, τὴν ταυτότητα τῆς μεθόδου, δὲν ἀγνοεῖτε, Κύριοι, ὅτι πολὺ διάφοροι ὑπῆρξαν αἱ τάσεις καὶ αἱ συνέπειαι τῶν διδασκαλιῶν των. Ὁ μὲν Χιούμης διὰ τῆς ψυχολογικῆς μεθόδου ἔρθησεν εἰς τὴν σκεπτισμόν. Ὁ δὲ 'Ρείδης, προσεκτικώτερος καὶ βαθύτερος παρατηρητής, ἀνέβη διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου καὶ πρὸ τοῦ Καντίου εἰς τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, καὶ ἐθεμελίωσε φιλοσοφικὴν σχολήν, ἥτις, νουεχῆς καὶ σώφρων, ἐμμένουσα καὶ τὴν σήμερον εἰς τὰς ἀρχάς του, ἐπλούτισε μὲ πολύτιμα ἔργα τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν. Ὁ δὲ Κονδιλλιάκος ἐξήλειψεν εἰς τὴν Γαλλίαν τὸ τελευταῖον ἔγγραφο τοῦ ἰδανισμοῦ καὶ ἀνήγαγεν ὅλον τὸ σύστημα τῶν νοητικῶν δυνάμεων εἰς τὴν μεταφορρωμένην αἴσθησιν. Ὁ Κάντιος τελευταῖον ἐπεχείρησε νὰ διαστείλῃ τὸ ἀντικειμενικὸν στοιχεῖον τῆς γνώσεώς μας ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικόν, καθαρὸν καὶ ἐκ τῶν προτέρων καὶ ἐσύστησεν ἐπὶ τέλους ἐν Γερμανίᾳ σκεπτικὸν ἰδανισμόν, τὸν ὅποιον ἐπειράθη νὰ διορθώσῃ διὰ τῶν ἠθικῶν αὐτοῦ θεωριῶν, ἀλλ' ὁ ὅποιος οὐχ ἤττον κρήγυγε μετ' οὐ πολὺ τὸν ὑποκειμενικὸν ἰδανισμόν τοῦ Φίχτου καὶ τὸν ἀπόλυτον τοῦ Σχελλίγγου καὶ τοῦ 'Εγέλου.

Παραδεχθέντες λοιπὸν τὸ κατὰ πολλὰ νεοφανές καὶ πρωτότυπον τοῦ Καντισμοῦ, ἃς προσδιορίσωμεν ἤδη μὲ περισσοτέραν ἀκρίβειαν τὰς σχέσεις, αἵτινες συνδέουσιν αὐτὸν μὲ τὰ πρὸ αὐτοῦ συστήματα.

Ὁ ἄνθρωπος, τιθέμενος εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, δύναται νὰ στρέψῃ τὰς νοητικὰς αὐτοῦ δυνάμεις ἢ ἐφ' ἑαυτοῦ, ἢ ἐπὶ τῶν περιστοιχοῦντων αὐτὸν ἀντικειμένων. Ἐκ τῆς δεξιᾶς τούτης τάσεως γεννᾶται διπλῆ καὶ ἀντίθετος διανοητικὴ διεύθυνσις, ἀγούσα εἰς δύο φιλοσοφικὰς διδασκαλίας πάντη διαφόρους, μάλιστα δὲ ἐναντίας καθότι ἐκ μὲν τῆς πρώτης πηγάζει ὁ ἰδανισμὸς, ἐκ δὲ τῆς ἄλλης ὁ αἰσθητισμὸς. Καὶ ἡ φιλοσοφικὴ πεῖρα μᾶς ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἰδα-

νισμός, όταν δὲν μένη σκεπτικός, ἀλλ' ὠθεῖται εἰς τὰς τελευταίας αὐτοῦ συνεπείας, ἀναβαίνει εἰς τὸν πανθεισμόν ἢ κατ' εὐθείαν, ὡς παρὰ τοῖς νεωτέροις, ἢ διὰ τοῦ μυστικισμοῦ ὡς παρὰ τοῖς Ἀλεξανδρινοῖς. Τρεῖς λοιπόν, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, εἶναι αἱ τάσεις τοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος ἀντιστοιχοῦσαι εἰς τὰ τρία μεγάλα ἀντικείμενα τῆς φιλοσοφικῆς μελέτης.

Ὁ ἄνθρωπος τείνει ἢ νὰ συνταυτίσῃ τὸν Θεόν καὶ τὸν κόσμον μετὰ τὸν ἑαυτὸν του, καὶ ἐκ τούτου, ἔχομεν τὸν ἰδανισμόν, ἢ νὰ συνταυτίσῃ καὶ τὸν Θεὸν καὶ τὸν ἑαυτὸν του μετὰ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, καὶ ἐκ τούτου ἔχομεν τὸν αἰσθητισμόν, ἢ νὰ συνταυτίσῃ καὶ τὸν ἑαυτὸν του καὶ τὸν κόσμον μετὰ τὸν Θεόν, καὶ ἐκ τούτου ἔχομεν τὸν πανθεισμόν. Αἱ τρεῖς αὗται κύριαί τάσεις τοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος ἐφανερώθησαν ὁσάκις ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, ἀπελευθερωθεὶς ἀπὸ τὴν κηθεκτικὴν καὶ τὴν παράδοσιν, ἐπεχείρησε νὰ ἐρευνησῇ ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων, τὴν φύσιν, τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῶν πραγμάτων. Τὰς εὐρίσκομεν εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον, εἰς τὴν πρώτην καὶ ἐνδοξὴν ἐκείνην περίοδον τῆς φιλοσοφίας ἣτις ἤρχισε μετὰ τὸν Σωκράτην καὶ ἐτελείωσε μετὰ τοὺς Ἀλεξανδρινούς· τὰς εὐρίσκομεν ἔτι μᾶλλον ὁρατὰς καὶ σαφέστερας εἰς τὸν νεώτερον κόσμον, καθότι ὑπὸ τὰς τρεῖς ταύτας γενικὰς κατηγορίας νομίζω ὅτι δύνανται εὐκολώτατα νὰ ἐνωθῶσιν ὅλα τὰ συστήματα τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας ἀπὸ τοῦ Καρτεσιῦ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἐάν τις ἀκολουθήσῃ τὴν διαδοχικὴν ἀνάπτυξιν τῶν τάσεων τούτων, καὶ τὸν βαθμικὴν σχηματισμὸν τῶν τριῶν θεωριῶν αἵτινες εἰς αὐτὰς ἀντιστοιχοῦσιν. Ἀλλὰ περὶ τούτου οὔτε ὀφείλω, οὔτε δύναμαι νὰ ἀσχοληθῶ ἐπὶ τοῦ παρόντος.

Περιοριζόμενος εἰς τὸ εἰδικὸν ἀντικείμενον τῆς προύσης μελέτης, θέλω οὖν παρακαλέσει, Κύριοι, νὰ παρατηρήσετε, ὅτι καθὼς τὸ περίφημον ἐνθύμημα τοῦ Καρτεσιῦ περιεῖχε τὸν βλαστὸν καὶ τοῦ ἰδανισμοῦ τοῦ Βερκελεῦ καὶ τοῦ μυστικισμοῦ τοῦ Μαλεβράγχου καὶ τοῦ πανθεισμοῦ τοῦ Σπινόζα οὕτως ἐκ τῆς πειραματικῆς μεθόδου τοῦ Βάκωνος ἐπήγαγε καὶ ἔπρεπε νὰ πηγάζῃ ὁ αἰσθητισμὸς τοῦ Λωκίου καὶ τῶν ὁπαδῶν του. Καὶ ἐάν ἀληθεύῃ ὅτι ὁ ἰδανισμὸς, ὁ μυστικισμὸς καὶ ὁ πανθεισμὸς θεμελιούνται κυρίως ἐπὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ὁ δὲ αἰσθητισμὸς ἐπὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ, δυνάμεθα καὶ ἀπὸ τούτου νὰ διαβεβαιώσωμεν ὅτι ἡ Καντιανὴ φιλοσοφία ἄλλο δὲν θέλει εἶναι, ὡς καὶ ἡ τοῦ Λειβνιτίου, εἰμὴ ἀπόπειρα συμβιβασμοῦ μεταξὺ τῶν δύο τούτων στοιχείων διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν σχετικῶν ὁρίων τῆς κυριαρχίας των καὶ τῆς σχετικῆς αὐτῶν νοητικῆς ἀξίας. Ἀλλὰ, κα-

θώς είχαν τὴν τιμὴν νὰ σὰς εἶπω, πῶς δύναται τις νὰ μεταβῆ ἀπὸ τοῦ Λεϊβνιτίου εἰς τὸν Κάντιον χωρὶς νὰ διέλθῃ τὸν σκεπτικισμὸν τοῦ Χιούμη; Ἐὰν ἡ ἀπόπειρα τῆς εὐρείας καὶ ὑψηλῆς διανοίας τοῦ πρώτου ἀπέτυχεν, ὁ σκεπτικισμὸς τοῦτου δὲν ἠδύνατο νὰ ἦναι ἡ ὀριστικὴ κατάστασις τῆς φιλοσοφίας. Ὁ σκεπτικισμὸς εἶναι νοητικὴ ἀυτοχειρία, ὁ ἄνθρωπος νοερώς δὲν ζῆ εἰμὴ διὰ τῆς πίστεως.

Ὅθεν, ἐν ᾧ ὁ Ραϊδης, ἀναβαίνων πρὸ τοῦ Καντίου εἰς τὸ ἐκ τῶν προτέρων στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ἔθετεν ἐν Ἐδιμβούργῳ τὰ πρῶτα θεμέλια τῆς Σκωτικῆς φιλοσοφίας, καὶ ἐν ᾧ ὁ Κονδιλλιᾶκος ἐξηκολούθει εἰς τὴν Γαλλίαν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Λωκιανοῦ συστήματος, ὁ Κάντιος σιωπηλὸς καὶ μονήρης ἐν μιᾷ τῆς Γερμανίας γωνίας ἐμελέτα καθ' ἑαυτὸν πάντα τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, καὶ διερευνήσας μεθ' ὑπομονῆς καὶ βαθείας ἀναλύσεως τοὺς πλέον ἀποκρύφους μυχοὺς τοῦ ἀνθρωπίνου νοός, ἐνεκαίνιζε διὰ τῆς κριτικῆς του τὴν νέαν Γερμανικὴν φιλοσοφίαν.

Συμπεραίνομεν λοιπὸν ὅτι ὁ Κάντιος ἔχει κοινὴν μετὰ τῶν συγχρόνων του καὶ τινῶν τῶν προκατόχων του τὴν ψυχολογικὴν μέθοδον, παρέλαβεν ἐκ τῆς πρὸ αὐτοῦ φιλοσοφίας τὰ στοιχεῖα τοῦ συστήματός του, τοὔτέστιν, ἐκ τοῦ αἰσθητισμοῦ τοῦ Βάικωνος καὶ τοῦ Λωκίου τὸ ἀντικειμενικόν, καὶ ἐκ τοῦ ἰδανισμοῦ τοῦ Βερκελεύου, τοῦ Μαλεβράγγου καὶ τοῦ Σπινόζα τὸ ὑποκειμενικόν, ἀνεγένεσε τὴν συμβιβαστικὴν ἀπόπειραν τοῦ Λεϊβνιτίου, καὶ μείνας ἀνεξάρτητος καὶ τοῦ αἰσθητισμοῦ τοῦ Κονδιλλιᾶκου καὶ τῶν ιδεῶν τῆς Σκωτικῆς σχολῆς, ἔλαβε τὴν ἰσχυροτέραν ᾠθησιν εἰς τὰς ἐρεῦνας του ἀπὸ τὸν σκεπτικισμὸν τοῦ Χιούμη.

Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη νὰ ἐπιστήσωμεν ἐπ' ὀλίγον τὴν προσοχήν μας ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου, ὅπως φανῆ καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἐνέργειαν ὁ σύνδεσμος τῶν δύο θεωριῶν καὶ ἡ ἐπίρροή τὴν ὁποίαν ὑπέστη ὁ Καντισμὸς ἀπὸ τὸν ἄμεσον τοῦτον προκατόχον του.

Ὁ Χιούμης ἐκπλαγείς ὡς ὁ Κάντιος, ἀπὸ τὰς ἀσφαλείας, τὰς ἀμφιβολίας καὶ τὰ σφάλματα τῆς μεταφυσικῆς, προέθετο νὰ κάμῃ (1) σπουδαίαν ἐξέτασιν τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρωπίνου νοός, ἵνα δι' ἀκριβοῦς ἀναλύσεως τῶν δυνάμεων του πεισθῇ ὅτι δὲν προωρίσθη νὰ φησάσῃ εἰς ἀντικείμενα τόσον ἀφηρημένα καὶ ὑψηλά. Εἶναι λοιπὸν φανερόν ὅτι ὁ σκοπὸς τὸν ὁποῖον προέθετο εἶναι ὄλος ἀρνητικὸς. Ἠθέλησε νὰ περιορίσῃ μᾶλλον ἢ νὰ ἐκτείνῃ τὴν νοητικὴν δύναμιν καὶ τοῦτο διὰ τῆς κριτικῆς αὐτοῦ τοῦ νοός. Ἄς προσπαθήσωμεν, λέγει, νὰ ἐκριζώσωμεν τὰς βάσεις δυσνοήτου τινος φιλοσοφίας, ἧτις φαί-

1) Ὁρ. τὰ περὶ τῆς ἀνθρωπ. διανοίας φιλοσοφ. δοκίμια.

νεται εἰς οὐδὲν ἄλλο χρησιμεύουσα μέχρι τοῦδε, εἰμὴ εἰς σκέπην τῆς δεισιδαιμονίας καὶ εἰς καταφύγιον τῆς πλάνης.

Ἄλλ' ἐὰν ἡ ἔποψις τῶν δύο φιλοσόφων ἦναι, ὡς μετ' οὐ πολὺ θέλομεν ἰδεῖ, ἢ αὐτῇ, καὶ ἐὰν, ὁρμηθέντες ἀμφότεροι ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ σημείου, φθάνωσιν εἰς τὸ αὐτὸ σχεδὸν ἐξαγόμενον, δὲν εἶναι ὅμως ἢ αὐτῇ καὶ ἡ ὁδὸς, δε' ἢς προχωροῦσιν. Ὁ Χιούμης, καθαρὸς αἰσθησιολόγος, δὲν ἀναλύει εἰμὴ ἐν τῶν δύο στοιχείων τῆς γνώσεως, τὸ ἀντικειμενικόν, καὶ μολοῦντι τὸ συμπέρασμα τοῦ εἶναι σκεπτικόν, ὁ σκεπτικισμὸς αὐτοῦ δὲν εἶναι βεβαίως ὁ ἰδανικὸς σκεπτικισμὸς τοῦ Καντίου.

Ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν τῶν ἰδεῶν, ὁ Χιούμης εἶναι πιστὸς ὀπαδὸς τοῦ Λωκίου. Ὅλον τὸ ὑλικὸν τῶν διανοημάτων μας λαμβάνεται, λέγει, ἢ ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων ἢ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ αἰσθήματος. Αἰσθήσεις καὶ σκέψεις εἶναι λοιπὸν αἱ δύο μόναι πηγαὶ τῶν ἰδεῶν μας.

Ἄλλ' αἱ ἰδέαι αὗται τίνι τρόπῳ συνδέονται; Εἶναι ἄρα κεχωρισμέναι εἰς τὸν νοῦν μας καὶ ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων, ἢ ὑπάσχει τις σχέσις ἣτις τὰς συνδέει, συνδιατάσσουσα αὐτάς κατὰ τινὰ ἀρχήν; Ὁ Χιούμης παραδέχεται τρεῖς ἀρχὰς συνδέσμου τὴν ὁμοιότητα, τὴν συνάφειαν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου, καὶ τὴν μεταξὺ αἰτίου καὶ ἀποτελέσματος σχέσιν, ἥτοι τὴν αἰτιότητα. Ἄλλ' ἡ σχέσις αὕτη τῆς αἰτιότητος εἰς τί οὐσιωδῶς ἀνάγεται; κατ' αὐτόν, εἰς ἀπλὴν σχέσιν διαδοχῆς. Ἡ ἰδέα τοῦ αἰτίου, ὡς ἀρχῆς τοῦ ὄντος, καὶ ἡ αὐτῷ λεγομένη ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος εἶναι ἀπλὰ ἀπάται. Αἴτιον εἶναι γινόμενον, τὸ ὁποῖον προηγείται πάντοτε ἄλλου τινὸς ἐπομένου, τὸ ὁποῖον καλεῖται ἀποτέλεσμα. Καὶ ἐπειδὴ δὲν εἴμεθα βέβαιοι εἰμὴ περὶ τῶν γεγονότων, τὰ ὅποια ἢ πίπτουσιν ὑπὸ τὰς αἰσθήσεις μας, ἢ εἶναι ἀναγεγραμμένα εἰς τὴν μνήμην μας, οὕτως οὐδεμίαν δυνάμεθα νὰ κάμωμεν νόμιμον ἐπαγωγὴν ὡς πρὸς τὸ μέλλον. Ὁ ἥλιος θέλει ἀνατελεῖ, καὶ ὁ ἥλιος δὲν θέλει ἀνατελεῖ, εἶναι δύο προτάσεις ἐπίσης καταληπταὶ καὶ πολλὰ ὀλίγον ἀντιφατικά. Ἐὰν δὲ πιστεύωμεν εἰς τὰς ἐπαγωγὰς τὰς ὁποίας κάμνομεν περὶ μελλόντων τοῦτο συμβαίνει ἐκ τῆς πείρας ἣν ἔχομεν τοῦ παρελθόντος. Ἄλλ' ἡ πείρα αὕτη, ἀκολουθεῖ λέγων, μὲ ποῖον δικαίωμα δύναται νὰ μεταφερθῇ εἰς ἄλλους χρόνους καὶ εἰς ἄλλα ἀντικείμενα ὄν ἢ πρὸς τὰ προηγούμενα ὁμοίότης ἢ δύνατο καλῶς ἀπάντων σταθμιζομένων, νὰ μὴ εἶναι εἰμὴ κατὰ τὸ φαινόμενον; Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ μέγα ζήτημα ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπιμένω. Ἐγὼ εὖρον πάντοτε τὸ δεῖνα ἀντικείμενον ἀκολουθούμενον ὑπὸ τοῦ δεινὸς ἀποτελέσματος. Ἡ πρότασις αὕτη δὲν ἔχει οὐδένα λογικὸν σύνδεσμον μετὰ τὴν ἐπομένην.

ἐγὼ προβλέπω ὅτι ὅλα τὰ ἄλλα ἀντικείμενα, ἅτινα ὁμοιάζουσι κατὰ τὸ φαινόμενον, ὁμοιάζουσι προσεὶ καὶ κατὰ τὰ ἀποτελέσματα. Οὐδεὶς μέσος ὄρος ὑπάρχει μεταξύ τῶν δύο ταύτων προτάσεων.

Ἐὰν ὄχι λοιπὸν διὰ τοῦ συλλογισμοῦ, διὰ τίνος ἄλλου μέσου ἢ πεῖρα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ πιστεύωμεν εἰς τὰ μέλλοντα τῶν γινομένων;

Ἐὰν πλῆθος πειραμάτων ὁμοιομόρφων, ὅσον καὶ ἂν ἦναι καταπειστικόν, δὲν δύναται ποτε νὰ μᾶς κάμῃ νὰ ἐξαγάγωμεν ἀναγκαῖον τινὰ σύνδεσμον μεταξύ αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων, τίνι τρόπῳ πιστεύομεν εἰς τὴν περὶ τῶν μελλόντων ἐπαγωγὴν;

Πιστεύομεν εἰς αὐτὴν, ἀποκρίνεται, ἐξ ἀπλῆς ἐξέως. Ἐὰν ἡ ἐπαγωγὴ προήρχετο ἐκ τοῦ συλλογισμοῦ, ἤθελεν ἀρκεῖ μία μόνη περίπτωση, ἀλλὰ μία μόνη περίπτωση δὲν ἀρκεῖ· λοιπὸν γεννᾶται ἐκ τῆς ἐξέως, ἐκ τῆς συνηθείας, καὶ ἐντεῦθεν ἡ τελευταία συνέπεια καὶ ὁ γενικὸς συμπερασμὸς δι' οὗ διατυπώνει ὅλην αὐτοῦ τὴν θεωρίαν.

Ἡ πίστις, τὴν ὁποίαν δίδομεν εἰς τὰ γεγονότα ἢ εἰς τὴν πραγματικότητα τῶν ὑπαρχόντων ἀντικειμένων, ἐξαρτᾶται ὅλως ἐκ δύο τινῶν, ἐκ τῆς ἀντιλήψεως ἀντικειμένου τινὸς διὰ μέσου τῶν αἰσθητηρίων ἢ διὰ τῆς μνήμης, καὶ ἐκ τοῦ συνήθους αὐτοῦ συνδέσμου μὲ ἄλλα ἀντικείμενα.

Ἡ οὕτω λεγομένη πίστις ἄλλο δὲν εἶναι λοιπὸν εἰ μὴ εἶδος τι φαντασίας ζωηροτέρας, ἐντονωτέρας, καὶ στερεωτέρας, τὴν ὁποίαν ἀποκτῶμεν ἐξ ἧς ἔχομεν ἐξέως τοῦ συνδέειν τὸ συλληφθὲν ἀντικείμενον μὲ ἄλλο, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀμέσως παρὸν εἰς τὰ αἰσθητήρια, ἢ ἐγκεχυραγμένον εἰς τὴν μνήμην.

Πᾶσα ἰδέα φέρει μεθ' ἑαυτῆς τὴν συσχετικὴν αὐτῆς, τόσον διὰ τὸ παρελθὸν ὅσον καὶ διὰ τὸ μέλλον, καὶ τοῦτο δυνάμει τῆς συνδέσεως, ἣτις φυσικῶς συμβαίνει καὶ συνιστᾷ τὴν σχέσιν τῆς αἰτιότητος. Δυνάμει τῆς σχέσεως ταύτης καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς προκυπτούσης ἐξέως, ἐπαγόμεθα, πιστεύομεν καὶ συλλογίζομεθα περὶ τοῦ μέλλοντος.

Καὶ ἐνταῦθα ἀποκαλύπτων σχεδὸν αὐτὸς οὗτος τὴν ἀσθενῆ βάσιν τῆς θεωρίας του, ἀλλὰ πῶς συμβαίνει, ὑπολαβάνει, ὅτι τὰ γινόμενα ἀναστοιχοῦσι πάντοτε εἰς ταύτην τὴν πίστιν; Ἡ ἀπάτησις εἶναι τῶνόντι περίεργος, καὶ ἀξίζει νὰ ἀναφερθῇ κατὰ γράμμα.

Ἐπὶ τῆς εἰδος τι προδιατεταγμένης ἀρμονίας μεταξύ τῆς σειρᾶς τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τῆς διαδοχῆς τῶν ἰδεῶν μας ἐπειδὴ, μ' ὅλον ὅτι αἱ δυνάμεις, αἵτινες ποικίλλουσι τὴν σκηνὴν τοῦ κόσμου, μᾶς εἶναι πάντῃ ἄγνωστοι, εὐρίσκομεν οὐχ ἥτιον ὅτι τὰ διανοήματα καὶ ἐννοήματα ἡμῶν πιστῶς συνώδευσαν αὐτὰς μέχρι τοῦδε.

Καὶ ἡ ἀνταπόκρισις αὐτῆ τί ἄρα ἀποδεικνύει καὶ πῶθεν προέρχεται ; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ὑπὲρ πάντα λόγον ἀπίστευτος ἢ ἀνταπόκρισις εἶναι καὶ αὐτὴ ἔργον τῆς ἔξεως.

Μετὰ τὰς ἀνωτέρω θεωρίας περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἰδεῶν, περὶ τοῦ συνδέσμου αὐτῶν, περὶ τῆς ἰδέας τοῦ αἰτίου καὶ περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος, δύνασθε εὐκολώτατα νὰ προμαντεύσητε ὅλας τὰς περαιτέρω συνεπείας τῆς διδασκαλίας του.

Ἐὰν δὲν ἔχωμεν εἰ μὴ τὸ μόνον αἰσθητὸν γεγονός, καὶ μόνον τὴν ἀνεξήγητον τῶν φαινομένων διαδοχὴν, ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ οὐδὲν ὑποκειμενικὸν καὶ ἐκ τῶν προτέρων στοιχείον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν, ἐὰν δὲν δυνάμεθα νὰ προβῶμεν ἐπέκεινα τοῦ γεγονότος, ἐπέκεινα τῆς αἰσθήσεως, ἔπεται ἐξ ἀνάγκης ὅτι ἔξουσία, δύναμις, οὐσία, ὑπόστασις, αἰτίον, εἶναι λέξεις κεναί, ἢ, τουλάχιστον, ἔχουσιν ἀνθαισθητὸν σημασίαν, ἐκφράζουσιν ἰδέας, ὧν τὸ ἀντίστοιχον ἀντικείμενον δὲν εὐρίσκομεν εἰς τὴν πέτραν, διότι ἡ πέτρα δὲν μᾶς δίδει εἰμὴ τὸ αἰσθητὸν γεγονός, τὸ φαινόμενον, τὸ ἐνδεχόμενον, τὸ τυχαῖον, καὶ κατ' οὐδένα τρόπον τὴν γεννητικὴν τοῦ γεγονότος αἰτίαν, τὴν οὐσίαν, τὸ νοούμενον, τὸ ἀναγκαῖον.

Ἐὰν λοιπὸν ἄλλην δὲν ἔχωμεν ἰδέαν ἀναγκαίου συνδέσμου ἤτοι ἀναγκαιᾶς τάξεως, εἰμὴ ἐκείνην τὴν ὁποίαν διὰ τῆς πείρας καὶ τῆς ἔξεως σχηματίζομεν ἐκ τῆς διαδοχῆς τῶν φαινομένων, φανερόν ὅτι δὲν ἔχομεν, κυρίως εἰπεῖν, οὐδεμίαν ἰδέαν νόμου. Καὶ ἐὰν μᾶς λείπῃ ἡ βᾶσις τῶν φυσικῶν νόμων, ἔτι μᾶλλον μᾶς λείπει κατὰ συνέπειαν καὶ ἐκείνη τῶν ἠθικῶν. Καὶ ἐὰν, ἀφ' ἑτέρου, δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν εἰς τὸν κόσμον εἰμὴ ἀπλῆν τινα διαδοχὴν φαινομένων, χωρὶς ποτε νὰ συλλάβωμεν τὴν ἰδέαν δυνάμεως, ἐνεργείας, αὐθορμήτου δραστηριότητος, εἶναι ἐπίσης φανερόν ὅτι τὸ αὐθαίρετον, τὸ αὐτεξούσιον εἶναι ὄνειρον, καὶ ὅτι ἡ οὕτω λεγομένη ἠθικὴ ἐλευθερία δὲν διαφέρει τῆς φυσικῆς ἀνάγκης εἰ μὴ κατὰ τὸν διάφορον ἦχον τῶν λέξεων, ἀλλ' ὅτι οὐσιωδῶς ἀμφότεραι ἀνάγονται εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτό. Καὶ ἐπομένως, ἐξοριζομένων τῶν ἀπολύτων ἰδεῶν καὶ τῶν ἀπολύτων καὶ καθολικῶν ἀρχῶν, αἵτινες συνιστῶσι τὸν λόγον, ἐξοριζομένης τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας καὶ ἀναγομένου τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν καθαρὰν αἰσθησιν καὶ εἰς ὅ,τι μόνον καὶ ἀπ' εὐθείας πηγάζει ἐκ τῆς αἰσθήσεως, προκύπτει ἐναργέστατον ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἔχει τὴν αὐτὴν φύσιν τῶν ἄλλων ζώων, καὶ δὲν διαφέρει αὐτῶν εἰμὴ κατὰ τινα μεγαλῆτερον βαθμὸν νοητικῆς ἀναπτύξεως. Ὁ Χριστὸς δὲν διαστάζει ποσῶς ἀπέναντι τῶν συνεπειῶν τούτων τοῦ συστήματός του.

Ταθείσης τῆς θεωρίας ταύτης, ποίαν ἰδέαν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν

περὶ Θεοῦ, περὶ τῆς προνοίας του, καὶ περὶ τῆς μελλούσης ζωῆς ; Οὐδεμίαν. Ἐὰν θέλητε νὰ ἀποδείξητε τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ (καὶ ἀναφέρω σχεδὸν κατὰ γραμμα) ἐκ τῆς διατάξεως τοῦ παντός, ὁ Θεὸς λοιπὸν πρέπει νὰ ἀντιστοιγῇ ἀκριβῶς εἰς αὐτήν. Ἄλλ' ἡ διατάξις αὕτη εἶναι πλήρης κακῶν καὶ ἀταξιῶν. Ποῦ λοιπὸν ἡ ὑπερτάτη ἀγαθότης καὶ ὁ ὑπέρτατος νοῦς ; Ὡς δὲ πρὸς τὴν μέλλουσαν ζωὴν, ἢ ἡ δικαιοσύνη πραγματοποιεῖται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, καὶ τότε ἡ μέλλουσα ζωὴ εἶνε ἀνωφελής, ἢ δὲν πραγματοποιεῖται, καὶ τότε ὁ Θεὸς εἶναι ἄδικος. Ἐὰν δὲ τις εἴπῃ ὅτι ἡ θεία δικαιοσύνη πραγματοποιεῖται εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, ὁ Χιούμη ἐρωτᾷ· καὶ πῶς τὸ ἠξεύρεις ; Δὲν δύνασαι, οὔτε πρέπει νὰ προχωρήσης ἐπέκεινα τῆς πείρας. Ἴδου καθ' ὅλην αὐτῶν τὴν γυμνότητα αἱ τερατώδεις συνέπειαι τοῦ σκεπτισμοῦ καὶ τοῦ αἰσθητισμοῦ. Βέβαια ἡ τόλμη καὶ ἡ παρρησία δὲν ἔλειψαν εἰς τὸν ἡμέτερον φιλόσοφον. Ἐὰν δὲ τις ἤθελεν ἀκόμη τὸν ἐρωτήσῃ, μέχρι τίνος εἶναι συγχωρημένον εἰς τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν νὰ παρεκτείνῃ τὴν ἀμφιβολίαν καὶ ἀβεβαιότητα ταύτην, ἂν ἴσως ἐρωτᾷτο, εἰ ἡ αἰσθησις τουλάχιστον μᾶς δίδῃ τὴν περὶ τῆς ὑπαρξεως τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου βεβαιότητα, ἀπαντᾷ ἀνευδοιάστως· ὄχι· διὰ τῶν αἰσθήσεων δὲν ἔχομεν εἰ μὴ εἶδη καὶ εἰκόνας· πῶς δὲ ἀποδεικνύεται ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται, αἱ τῆς ψυχῆς ἀντιλήψεις, παράγονται ἀπὸ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα ; δὲν ἠδύναντο νὰ ἦναι τὰ πάντα δ.η.γεκὲς ὄνειρον, καὶ ἀδιάλειπτος παραφροσύνη ; Καὶ ἴδου πῶς ὁ σκεπτισμὸς τοῦ Χιούμη συνταυτίζεται ἐπὶ τέλος μετὰ τὸν ἰδανισμὸν τοῦ Βερζελεύου καὶ τοῦ Καντίου. Καὶ ἐὰν τὸ σύστημα τοῦ τελευταίου τούτου διετύπωσεν, ὡς ἀρχόμενος ἔλαβον τὴν τιμὴν νὰ εἴπω, ὁ Ῥεμυσσάτης διὰ μόνῃς τῆς φράσεως, ἡ ἰδέα δὲν ἐγγυᾶται εἰμὴ ἑαυτήν, ἢ αἰσθησις δὲν ἐγγυᾶται εἰμὴ ἑαυτήν, ἠδύναντο νὰ ἦναι τὸ τελευταῖον συμπέρασμα καὶ ὁ ἀνώτατος τύπος τοῦ σκεπτισμοῦ τοῦ Χιούμη. Ἴδου λοιπὸν ἐφθάσαμεν (θέλω καὶ ἐγὼ ἐπαναλάβῃ τὴν περὶ Κοινδιλιάκου φράσιν τοῦ Ῥοῦεκολλάρδου) εἰς τὴν στιγμήν, καθ' ἣν ὁ φυσικὸς καὶ ὁ νοητικὸς κόσμος ὁμοῦ καταρδέουσι, καὶ ἡ αἰσθησις βασιλεύει μόνῃ ἐπὶ τῶν ἀβύσσων τοῦ μηδενός. Ἴδου καὶ ἡ τελευταία καὶ ἀμετάκλητος καταδίκη, δι' ἧς ὁ Χιούμης ἀνηλεῶς μηδενίζει τὸν ἀνθρώπινον λόγον καὶ ὅλην ἐπισφραγίζει τὴν θεωρίαν του· τὸ ποσὸν καὶ οἱ ἀριθμοὶ φαίνονται μοι ἢ μόνῃ ὕλῃ τῆς ἀφηρημένης ἐπιστήμης, καὶ τὸ μόνον ἀντικείμενον τῆς ἀποδείξεως. Πᾶσαι αἱ ἄλλαι ἐρευναι τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος στρέφονται περὶ τὰ γινόμενα καὶ τὰ ὑπάρχοντα· ἄρα φανερόν ὅτι δὲν εἶναι ἐπιδεκτικαὶ ἀποδείξεως.

Ἐξετάσθη ἴσως ὑπὲρ τὸ δέον εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ συστήματος

τούτου ἀλλὰ καθὼς πολὺ ἐπεθύμουν νὰ διαφωτίσω τὰς μεταξὺ τοῦ σκεπτικισμοῦ τοῦ Χιούμη καὶ τοῦ Καντισμοῦ σχέσεις ὡς πρὸς τὴν κριτικὴν ἔποψιν καὶ τὸ δραμητικόν ἀμφοτέρων, οὕτως ἐπίσης μὲ ἐνδιέφερε νὰ σὰς ἀνακαλέσω ὅλας τὰς ἠθικὰς συνεπεΐας τοῦ σκεπτικισμοῦ του, ὅπως ἐν καιρῷ παραβάσω αὐτὰς πρὸς τὰς ἠθικὰς συνεπεΐας τοῦ Καντισμοῦ καὶ καταστήσω τοιοῦτοτρόπως φανερόν, ὅτι, ἐὰν ὄχι ὀλίγαι εἶναι αἱ ὁμοιότητες ὡς πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ λόγου, μεγίστη ὁμοίως εἶναι μεταξὺ αὐτῶν ἡ διαφορά ὡς πρὸς τὰς ἠθικὰς διδασκαλίας. Θέλομεν ἰδεῖ ἐν καιρῷ πῶς τὸ θουμαστὸν πνεῦμα τοῦ Καντίου ἐδυνήθη νὰ ἀποφύγῃ τὰς ἀξιοθηρητάς συνεπεΐας τοῦ σκεπτικισμοῦ του, εὐρὸν ἐν τῷ πρακτικῷ λόγῳ τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς ἠθικῆς καθαρωτάτης, ὕψηλοτάτης καὶ νὰθ' ὅλα συμφώνου πρὸ τὰς θείας ἐντολάς τοῦ Εὐαγγελίου.

3.

Θέλω πρῶτον σὰς ὑποβάλλει συνοπτικῶς τὰ προλεγόμενα τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου.

Ὁ ἀνθρώπινος λόγος φαίνεται καταδικασμένος νὰ κοπιᾷζῃ περὶ τινὰ προβλήματα, ἅτινα ὑπερβαίνουσι τὰς δυνάμεις του. Ὅθεν ἀναγνώριζων τὴν ἀδυναμίαν του, προστρέχει εἰς δόγματα, τὰ ὅποια ὑπερπηδῶσι τὰ ὅρια τῆς πείρας· ἀλλὰ τὰ δόγματα ταῦτα, μολοντί τὰ εὐρίσκει σύμφωνα πρὸς τὴν καθολικὴν συνάνεσιν, δὲν δύναται νὰ κρίνῃ· ἐντεῦθεν πηγάζουσιν ἀντιφάσεις καὶ ἀμφισβητήσεις ἀτελεύτητοι, καὶ τὸ πεδίον τῶν ἀπείρων τούτων φιλονεικιῶν καλεῖται Μεταφυσική. Ἡ Μεταφυσική, ἀνασσα ποτὲ τῶν ἐπιστημῶν, διεσχίσθη ἀπὸ ἐσωτερικῆς διχονοίας, ἐπολεμήθη καὶ σχεδὸν κατεστράφη ὑπὸ τοῦ σκεπτικισμοῦ. Οἱ καλλιεργοῦντες ὁμοίως αὐτὴν ἐπανελάβον τὸ ἔργον, ἀλλ' ἡ διαφωνία των ἀνεγένεσε τὰς ἀρχαίας ἐριδας, καὶ ποῖον ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα; Ἄρ' οὐ ἐδοκίμασαν, ὡς πιστεύουσιν, ὅλας τὰς ὁδοὺς, ἐπικρατεῖ σήμερον εἰς τοὺς θεράποντας τῆς φιλοσοφίας ἡ ἀηδία καὶ ἡ πλήρης ἐκείνη ἀδιαφορία, ἥτις εἰς τὰς ἐπιστήμας εἶναι μῆτηρ συγχύσεως καὶ σκότους. Ἄλλ' ἡ κατάστασις αὕτη προμηνύει τὴν προσεχῆ μεταμόρφωσιν καὶ τακτοποίησιν τῆς ἐπιστήμης.

Ὁ ἀνθρώπος δὲν δύναται νὰ μείνῃ ἀδιάφορος πρὸς τὴν ζήτησιν ταύτην. Αὐτοὶ ἐκεῖνοι οἵτινες περιφρονοῦσι τὰς μεταφυσικὰς ἰδέας, τὰς μεταχειρίζονται καὶ ὑποβάλλονται εἰς αὐτὰς χωρὶς νὰ τὸ ἐννοῶσι. Καὶ τὸ παρὰ τισιν ἐπικρατοῦν πνεῦμα τῆς ἀδιαφορίας δὲν προ-